

OSVRT NA JEDNU KARTU IZ POKUSNE FAZE ETNOLOŠKOG ATLASA JUGOSLAVIJE

Karta na temelju koje je načinjen izvod za ovaj prilog, publicirana je pod naslovom: Etnološki atlas Jugoslavije, Pokusne karte, Karta VIII: Ophodi s maskama, Dani ophoda. (Etnološko društvo Jugoslavije, Centar za pripremu atlasa, Zagreb, 1963.). Sav rad na toj ediciji i redakciju karata vodio je profesor dr. Branimir Bratanić. Treba naglasiti da, kao što i sam naslov karte kaže, tema „Ophodi s maskama“ ne obuhvaća sve prigode u kojima se pojavljuju maske, nego samo ophode s maskama, i to one koji se vrše u određene dane, odnosno u određenom razdoblju godine. To znači da jedan dio materijala nije obuhvaćen (na pr. običaji maskiranja prilikom svadbe ili svinjokolje). Kao što je poznato, za pokusnu fazu rada na EAJ mreža lokaliteta nije bila određena, nego su suradnici-dobrovoljci ispunjavali upitnice u pojedinim mjestima po vlastitom izboru. Stoga broj lokaliteta na karti iznosi samo 1684, a raspored podataka nije ujednačen - negdje su gusto poredani, a negdje posve rijetko. Ali i takva karta pruža mogućnosti za daljnju obradbu. Karta o kojoj je riječ, tiskana je kao analitička karta prvog stupnja, a ovdje se namjerava prikazati drugi stupanj te karte.

Na objavljenj se karti prvog stupnja vidi, da su ophodi s maskama u nas dosta obilno zastupljeni. Za drugi stupanj obradbe, tj. za ovaj prilog, izabran je zimski ciklus takvih tradicija, što znači od predbožićno-božićnog i novogodišnjeg do uključivo pokladnog vremena. Općenito uzevši, karakter ophoda s maskama proljetno-ljetnog pohoda i onih zimskog razdoblja dopušta tu podjelu. Običaje te vrsti u zimskom razdoblju naći ćemo manje-više na velikom dijelu ispitivanog terena. Priložena karta drugog stupnja pokazuje karakterističnu rasprostranjenost ophoda unutar zimskog vremena. Kako se na njoj vidi, pokladni ophodi rasprostranjeni su u krajevima uz obalu Jadrana od jugoistoka, pa dalje prema sjeverozapadu, proširujući se dublje u Hercegovinu u Bosnu, uokvirujući Liku, Gorski kotar, alpske i panonske krajeve (osim dijelova Vojvodine) i dijelove zapadne i srednje Srbije¹. Izvan tih prostora nalazimo tu i tamo pojedinačne pojave pokladnih ophoda i u drugim krajevima, kako je to na karti zabilježeno odgovarajućim znakom. Na relativno velikom prostoru, uglavnom u središtu cijelog ispitivanog područja, prema podacima koji su primljeni, nema ophoda s maskama. To je dio srednje Bosne, istočne Bosne, dio Hercegovine, Crne Gore, zapadne Srbije, te neki dijelovi Vojvodine. To ne znači da u svim tim krajevima potpuno izostaje pojava maskiranja; ono se može pojaviti u nekim prigodama, ali to nisu ophodi. S obzirom na takvu geografsku rasprostranjenost, činjenica da se oni ne pojavljuju i to usred terena na kojima su poznati ophodi s maskama u različitim razdobljima, svakako je vrlo zanimljiva. Osim na spomenutim prostorima registrirao je i nešto pojedinačnih podataka da ophoda s maskama nema. Ophodi s maskiranim sudionicima u predbožićno-božićno vrijeme zastupljeni su u sjeverozapadnoj i zapadnoj Bosni i u dijelu Like, zatim u dijelovima Vojvodine i sjeverozapadne Hrvatske, te u dijelu južne Srbije. Poneku pojedinačnu pojavu te vrsti susrećemo i u drugim krajevima, kako se vidi na karti. Ophodi s maskama za Novu godinu rasprostranjeni

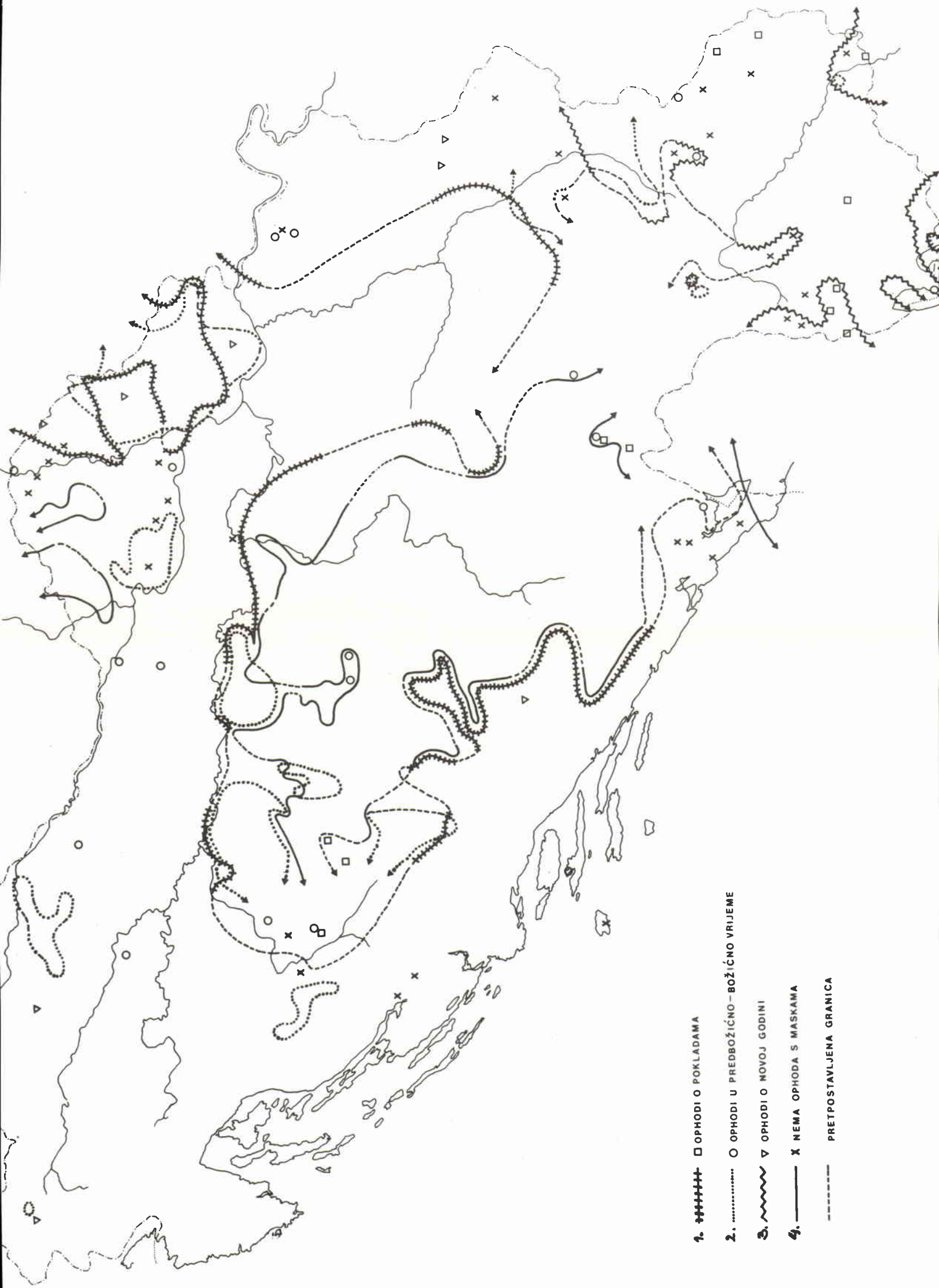
¹) Isprekdanom linijom na karti označene su, kako u skupini pokladnih ophoda, tako i u ostalim skupinama, pretpostavljene granice tj. područja na kojima se one, na temelju podataka na karti, ne mogu točno odrediti.

su u Makedoniji, a nekoliko osamljenih pojava nalazimo, kako nam karta pokazuje odgovarajućim znakom, i na nekim drugim terenima.

U prvoj, najvećoj skupini ophoda s maskama, koji se vrše o pokladama, obuhvaćeno je više pojedinačnih dana, odnosno nizova dana na koje se obavljaju ophodi. To je vrlo često zadnji dan Poklada - neposredno pred početak velikog posta; negdje je to pokoji dan prije toga, a negdje sežu i u duže razdoblje prije posta, tj. počinju već poslije 6. siječnja (blagdan sv. Triju kraljeva), pa traju do Korizme. U sjeverozapadnim krajevima još je jedan istaknutiji dan, a to je Pepelnica (prvi dan Korizme). Na objavljenj karti prvog stupnja to je tipološki svrstano zajedno, pa i dosljedno izraženo istim znakom, odnosno bliskom inačicom toga znaka, ako se radi o nekom pojedinačnom, češće ponavljanom danu. Taj je teren relativno dosta ujednačen. Ophodi su različiti - ponegdje se ističu pojedini likovi, a ponegdje i čitave markantne skupine manje-više poznatih *buša*, *kurenata*, *zvončara*; primjećuju se i skupine maskiranih, koji predstavljaju svadbenu povorku.

Slijedeća je grupa predbožićnih i božićnih ophoda. Tu su uvršteni ophodi s maskama na dane prije Božića - kako je to u nekim lokalitetima doslovce navedeno, ili točno određeni dani, kao što su Varice, sv. Nikola, sv. Lucija. Daljnji su takvi dani Badnjak i Božić i razdoblje od Božića do Bogojavljenja. Kao i za prethodnu skupinu pokladnih tradicija, tako su i za ovu na karti prvog stupnja primjenjivane varijante istoga znaka za razlikovanje određenih nadnevaka unutar dotičnoga razdoblja. Istaknuti prostor rasprostranjenosti predbožićno-božićnih ophoda nalazi se u zapadnoj Bosni i u dijelu Like, gdje su dosta kompaktno zastupljeni. Ti su ophodi u tim krajevima često zvani *čaroice*, *čaroičari* ili slično. Karakteristični su za njih životinjski likovi, jarac i mačak, a od ljudskih likova starac i baba. Maskiranje u krzno, garavljenje lica, neke osobine sadržaja običaja itd. pokazuju analogije s nekim drugim tradicijama te vrsti na Balkanu. Treba reći da u panonskom području - u zapadnoj Vojvodini, u sjeverozapadnoj Hrvatskoj i nešto u Sloveniji - nailazimo na znatan broj pojava ophođenja u predbožićno vrijeme, koja se odnose na dan sv. Nikole i sv. Lucije. U tim se ophodima pojavljuju maske, pa su dosljedno tome i registrirani, iako po svome karakteru znatno odskaku od drugih ophoda ovoga razdoblja; daljnja analitička obradba treba da pokaže te razlike. Također je slično s jednom vrstom ophoda u našim najistočnijim panonskim krajevima - u Banatu. Ondje ophodnici, zvani *betlehemaši*, odnosno *vertepaši*, nose „Betlehem“, odnosno *vertep*, što je mala kućica, koja predstavlja božićnu štalicu. Uz neke osobe koje tematski pristaju u štalicu, nađe se tu katkada i poneki sudionik tako opremljen, da se to može držati maskiranjem, pa su takvi slučajevi uvršteni u kartu. Inače su ophodi ovoga razdoblja drugačijeg karaktera. U Banatu se, osim spomenutih *betlehemaša*, susreću često ophodi na Badnjak s maskom tipa klocalica ili klapakalica. Prema raspoloživim podacima, takvu masku u ophodima božićnog razdoblja ne susrećemo na drugim našim terenima. U Banatu se na Badnjak pojavljuju i ophodnici zvani *korindaši*, koji su tek pokatkad maskirani. U Srbiji, u južnom Pomoravlju, potvrđeni su ophodi koji pokazuju neke sličnosti sa spomenutim ophodima s maskama u zapadnoj Bosni. U sjevernom dijelu južnog Pomoravlja vrše se ti običaji pred Božić, a u južnome od Božića do Bogojavljenja. Ophodnike nazivaju *koledari*. Ophode u predbožićno-božićnom vremenu susrećemo i ponegdje izvan zaokruženih prostora, kako je označeno na karti znakom za pojedinačne pojave.

Četvrtu skupinu predstavljaju ophodi za Novu godinu, koji se često vrše uoči toga dana. Ti su rasprostranjeni samo na jugoistoku ispitivanih terena - u Makedoniji i u Pomoravlju, i to u njegovu najjužnijem dijelu, uz prethodno spomenute koji se vrše od Božića do Bogojavljenja. Samo usput valja reći da su to u krajevima uz Moravu *sirovari*, koji doduše nisu u svim slučajevima maskirani, ali u nekima jesu, pa prema

1. ■■■■■■ □ OPHODI O POKLADAMA

2. O OPHODI U PREDBOŽIČNO-BOŽIČNO VRIJEME

3. ~~~~~ ▽ OPHODI O NOVOJ GODINI

4. ——— X NEMA OPHODA S MASKAMA

----- PRETPOSTAVLJENA GRANICA

tome pristaju u ovu kartu. Dalje su na jug, u istočnoj Makedoniji, slično nazivani *su-rovári*, pa *džamalari*, a u zapadnijim dijelovima *babari* i *vasiličari*. I kod tih se skupina s maskama primjećuju neki poznati elementi opreme, kao što su krzno, garavljenje lica, nošenje zvona i dr. Treba reći da po Makedoniji ima i nešto potvrda za ophod s maskama na Bogojavljenje, zvano Vodici; ophodnici se nazivaju *vodičari*. Ti su, dakle, novogodišnji ophodi u Makedoniji karakteristični. Sve ono drugo što vidimo sporadično razasuto, koliko nam to karta pokazuje, nalazi se više uz rubove toga prostora. Drugdje na ispitivanom području nemamo nikakvih, ni manjih zaokruženih terena s ophodima za Novu godinu, ali ima još nešto što je vrijedno napomenuti, a to je nekoliko osamljenih pojava koje susrećemo u krajevima što su udaljeni, pa i znatno udaljeni od makedonskoga prostora. Na dvije pojave nailazimo u istočnoj Srbiji, na jednu u jugoistočnom Banatu, na jednu sjevernije u Banatu (ophod s malim modelom pluga), pa na jednu još sjevernije, također u Banatu (*korinđaši*, koji u ovom slučaju idu za Novu godinu). Dva podatka za ophod o Novoj godini nalazimo u Sloveniji - jedan u istočnoj, a drugi u zapadnoj (ovaj drugi slučaj su bohinjski *otepavci*); pojedinačni podatak o ophodu za Novu godinu zabilježen je u sjevernoj Hercegovini. Tih nekoliko osamljenih pojava ophoda za Novu godinu svojim geografskim smještajem postavlja pitanje na koje bi trebao odgovoriti daljnji rad na ovoj temi.

Prema onome što nam upravo promatrana karta daje, možemo podijeliti terene rasprostranjenosti ophoda s maskama u pokladno, božićno i novogodišnje vrijeme, a slika koju time dobivamo sigurno nešto znači i ima svoju pozadinu. To je, međutim, samo uža tema - dani ophođenja - koja tvori tu podjelu. Kad bismo kartografski prikazivali daljnje, uže teme ophoda s maskama, što je zapravo logičan slijed etnološkog posla, te daljnje karte mogle bi pokazati pravo značenje samoga vremena ophođenja u sklopu teme ophoda s maskama. To znači da bi se pokazalo koliko su neki od tih običaja sa svim pojedinostima doista vezani uz određene dane, ili da možda u nekih, koji bi se mogli odvojiti kao tradicijske cjeline, dani ophoda nisu važni.

Jedna takva uža tema unutar teme ophoda s maskama jest tema naziva ophodnika. Usporedno s kartom danâ ophoda izrađena je i karta naziva ophodnika, ali nije publicirana. I ta karta pruža zanimljivosti, i kao pojedinačna karta drugog stupnja, a i u usporedbi s kartom danâ ophođenja. Takva je zanimljivost na pr. naziv *koledari*, koji je inače poznat za ophodnike drugačijeg karaktera, bez maski, a u ovom slučaju za maskirane u božićno vrijeme. Nalazimo ga u Srbiji, u Pomoravlju, u sjevernoj Bosni za sudionike u ophodima koji inače pokazuju čaroičarske elemente, pa u sjevernoj Srbiji također dvije potvrde za maskirane koledaše. Uz ovo je zgodno uočiti naziv *korinđaši*, koji u Banatu označava ophodnike koji su kadikad bez maski, a kadikad su i maskirani. Drugi naziv koji izaziva interes svojim, s jedne strane prostornim ograničenjem, a s druge nekim analogijama, jest naziv *čaroice*, *čaroičari*, *čaraice*. Nalazimo ga kompaktnije u zapadnoj Bosni i u malom dijelu Like, u arealu predbožićno-božićnih ophoda. Izvan toga areala, u prostoru gdje su inače obilno rašireni pokladni ophodi, susrećemo ga u dva mjesta, koja se nalaze u blizini jadranske obale, a onda na drugoj strani jednu potvrdu u Slavoniji, u požeškom kraju. Treba još uočiti naziv *čoraci* (koji možda može imati sveze s nazivom *čaroice*); taj je naziv zabilježen nekoliko puta također u kraju oko Slavonske Požege, gdje se nadovezuje na spomenuti slučaj naziva čarojice. A u Bosni, nešto jugoistočnije od terena s nazivom čarojice, dvije su potvrde za naziv *čorijaci*. Svi ti upravo istaknuti nazivi - *čoraci*, *čorijaci*, pa slavonske *čarojice*, kao i one blizu jadranske obale - odnose se na ophode u pokladne dane. U trenutku kad iznosimo ovakve primjere, još uvijek samo čitamo kartu, upozorujući na raspored pojava u prostoru i na pitanja koja taj raspored postavlja. U tom poslu ne valja zanemariti ni neke, nazovimo ih tako, „male“, „sitne“ po-

jave, jer ne znamo što se možda iza njih krije. Takva je na pr. pojava naziva *čarojlce* i *babari* za iste ophodnike u božićnom vremenu u jednom mjestu u sjevernoj Bosni. Poznat je naziv *babari* iz Makedonije, a možemo se podsjetiti, razumnije se, ne želeći ništa zaključivati, na naziv *babani* na otoku Krku (karta likova i opreme ophodnika čini se da bi kod babana pokazala elemente, koji bi se mogli s tim nazivom povezati). U središnjem dijelu Bosne, u jednom se lokalitetu za ophodnike u predbožićno vrijeme javlja naziv *zvončari* i *kaluđeri*. Teško možemo ne primijetiti tu „sitnicu“, kad znamo za *zvončare* u Kastavštini, kad znamo da u susjednoj Bugarskoj postoji naziv *kaľuger* i kad znamo za poznati maskirani lik u Grčkoj, zvan *kalogeros*. To ne mora značiti ništa, ali isto tako ne možemo tvrditi da se intenzivnijim ispitivanjem i daljnjim kartografskim radom ne bi pokazale neke mogućnosti za povezivanje.

A Chart from the Experimental Phase of the Yugoslav Ethnological Atlas

(Summary)

The chart was published as: The Chart no. VIII: Masked Processions - The Dates of Processions, Experimental Charts of the Yugoslav Ethnological Atlas, Yugoslav Ethnological Society, Center for the Preparation of the Atlas, Zagreb, 1963. The work on the chart was conducted by Prof. Branimir Bratanić. This is an analytical chart of the first degree, representing only masked processions, and excluding other circumstances in which masks appear. The data are not distributed evenly (being dense or sparse in some areas); nevertheless, further elaboration of the chart is possible. Here is described the second degree of the chart, i.e., the winter cycle of the processions: from the Christmas and the New Year period to the Mardi Gras period.

Mardi Gras processions (marked as 1. on the chart) are found along the Adriatic coast from the southeast to the northwest, in Bosnia and Herzegovina, Lika, Gorski Kōtar, Alpine and Panonian regions (except Voivodina), as well as in western and central Serbia. (The areas for which the distribution of the phenomenon is uncertain are marked by dashed lines.) There are isolated occurrences of the Mardi Gras procession outside of these regions - taking place at various dates of the Mardi Gras period - which are classified together and marked with a single sign or its variants. There are some recurrent, outstanding characters in the Carnival processions, including: bell-bearers and false wedding parties.

Processions that appear in the Christmas period (marked as 2. on the chart) are to be found in western Bosnia, in parts of Lika and Voivodina, in northwestern Croatia and in some parts of southern Serbia. Only isolated occurrences are recorded elsewhere. This group of processions is also marked on the chart by a major sign as well as by its variants, to denote the variations in the date of the events. In western areas, the Christmas processions reveal analogies with other traditional Balkan events of this kind, such as „goat“, „cat“, „old woman and man“ characters, and participants dressed in fur and/or with charcoal on their faces. Processions in northern regions that are held on St. Nicholas's and St. Lucille's days are different, but they include masks - hence, they are also represented on this chart. The same is the case with „Bethlehem-carriers“ among whom sometimes appears a masked person.

Processions with an animal disguise (with movable jaw) are known from the north-eastern areas, while in southern Serbia there are Christmas-time masked processions (*koledari*) who perform ceremonial greetings.

Processions around New Year's period (marked as 3. on the chart) are held in Macedonia and in the southernmost Morava basin. They are given different local names, and are in most cases masked. (They use fur, charcoal, bells.) Some other isolated occurrences of these New Year's processions on the chart have an interesting geographical distribution.

A relatively large area in the center of the investigated regions has no masked processions at all (marked as 4. on the chart). This is central Bosnia, east Bosnia, a part of Herzegovina, Montenegro, western Serbia and some parts of Voivodina. Masks do appear, but there are no processions. This geographic feature of the phenomenon is very significant. The pieces of negative information on processions are obtained from other regions

The geographic distribution of the investigated phenomenon certainly means something. However, in order to discover the real significance of the time when processions are held, we should make further cartographic representations of specific sub-themes of masked processions. One such sub-theme are the names given to the participants in the processions, which is interesting both by itself and in relation to the dates of processions. In the outline a few examples of this relation are mentioned.